

Література

1. Гай-Головка Олекса. Одчайдушні. – Вінніпег, 1959. – 196 с.
2. Мулик-Луцик Юрій. Олекса Гай-Головка // Поетичні твори: У 3 т. – Т. 1. – Торонто, 1970. – С. 7–41.
3. Наливайко Дмитро. Шевченко, романтизм, націоналізм // Слово і час. – 2006. – №3. – С. 3–21.
4. Риндик Степан. Пригоди і люди. – Чикаго, 1960. – 286 с.
5. Смотров Олександр. Буття: 16 нікому непотрібних оповідань. – Торонто: Нові дні, 1973. – 123 с.
6. Сорока Петро. Літературно-творчий портрет Олекси Гай-Головка. – Тернопіль, 1996. – 144 с.
7. Табачковський Віталій. Людина. Екзистенція. Історія. – К., 1996. – 123 с.
8. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. – М.: Прогресс. – 576 с.

В.І.Хомич, О.М.Кисла

Транспонування прийменниково-відмінкових форм "praep + N_{gen}" з вихідною семою вираження місця, неподалік якого знаходиться предмет, у нетиповій позиції, зокрема атрибута

У сучасних мовознавчих працях, зокрема як у зарубіжних [2; 9; 13; 15; 20; 23], так і в українських [1; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 10; 11; 12; 14; 16; 17; 18; 19; 21; 22; 24; 25], ґрунтовно вивчаються відмінки слов'янських мов. Саме розроблені ними принципи комплексного дослідження прийменниково-відмінкових форм дали можливість простежити ще не опрацьовані належним чином на матеріалі сучасної української літературної мови проблеми з цього питання, зокрема транспозиційний потенціал родового відмінка з прийменниками *близько (від)*, *поблизу*, *недалеко (від)*, *неподалік (від)*, *від (од)*, *оддалік (від)*, *віддалік (від)*, *поодаль (від)*, *далеко (від)*, *біля*, *побіля*, *коло*.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що на основі теорії функціонального синтаксису з'ясовується транспозиційний потенціал прийменниково-відмінкових форм "praep + N_{gen}" з вихідною обставинною семою.

Із практичного погляду результати дослідження можуть бути використані у викладанні синтаксису сучасної української літературної мови, у спецкурсах і спецсемінарах із синтаксису простого речення; підручниках і посібниках із української мови.

В українській мові домінантним засобом вираження місця, неподалік якого знаходиться предмет (із відтінком наближення), є прийменниково-

відмінкова форма "біля + N_{gen}" [10, с. 38]: "Ну, знайде Зою, а вона покрутить пальцем біля скроні" (А.Шкуліпа); "Тоді зійшлись до стаї всі вівчарі і сіли біля живого вогню..." (М.Коцюбинський). Вихідна сема реалізується в типовому оточенні при дієслівних одиницях на позначення місцеположення, розташування, перебування, стану, буття, фізичної дії (був біля поля, зустрів біля вулиці, зацвісти біля криниці, стояти біля млина).

Зі зміною синтаксичної позиції з типової на нетипову словоформа "біля + N_{gen}" потрапляє в граматичну залежність від субстантива (непохідного іменника) і виконує атрибутивну функцію з тим же лексичним значенням:

"А вона вийшла з сутінків, невисока, сухорлява, з страдно опущеними вниз зморшками біля уст, вогко світячи глибокими чорними очима" (М.Стельмах); "Великі дерева біля кладовища спиняли завію, і сніг лежав тонший, ніж по околиці" (В.Барка); "Мартинчук раптом встав з ящика з мармеладом і подався до гурту людей біля дверей, звідкіль продиралась до нього його дочка Марічка" (І.Вільде).

Прийменникова конструкція "біля + N_{gen}" семантично неоднорідна, оскільки охоплює широке коло лексичних значень – це назви: будівель, приміщень та їх частин: "Хатки, вкриті снігом, присіли до землі, зовсім маленькою здавалась груша біля воріт, на якій вони не раз гоїдалися з Платоном" (П.Панч); "...І [Мина Омелькович], знаючи художниковою слабкість, якось на тополі біля крамнички взявся знаджувати його чверткою" (О.Гончар); "Він був схожий на єгиптянина біля пірамід" (Г.Тютюнник); "Людина біля дверей з мукою розкриває рота, ворушить губами і..." (І.Багрянний); "Окремо помітив на столику біля полиці книжечку свіжого видання" (І.Ле); "Так вони називали комірку біля кухоньки" (Ю.Мушкетик); водних середовищ: "Він тепер думає про те, як найме дачу біля Дінця і літніми ранками буде вудити рибу, і при цих думках настрій його все кращав" (Г.Тютюнник); міст, сіл: "Шлю я матері листи В хутір біля Вінниці..." (С.Олійник); "Ніби хтось узяв її на долоню і переніс у Вилесок на шлях біля Микулчиє" (В.Дрозд); просторових понять: "З вулиці вийшла на площу, просто до "місіонерської" церкви біля острівка, повернула до горбатих містків через рукава ставу" (І.Ле); "Тополі біля колгоспного садка кинули на мене раптовий холодок, і я поїхав на їхніх куцях опенькуватих тінях" (Є.Гуцало); частин людського тіла: "І зразу як обличчя невідомого подобришало, пом'якшали складки біля рота, і він у здивуванні, ще не зовсім вірячи собі, ступив крок до стіни і похитнувся" (М.Стельмах); "І, мабуть, поза власною волею

вп'явся поглядом в Огієнка, спостеріг сіточку зморшок біля очей і дві різкі риски на худорлявих щоках..." (Ю.Мушкетик).

Із синонімічним значенням виступає прийменниково-відмінкова форма "побіля + N_{gen}", яка передає дистрибутивний відтінок у позначенні місця, предмета, неподалік від яких перебуває хтось/щось чи реалізується певна дія [19, т. IV, с. 617]. Обставинна семантика, що є первинною для "побіля + N_{gen}", виражається в приприсудковій позиції: "*Не так за славу або неславу (творці завжди на грані двох протилежностей), як за душевний стан свій, за те чудесне свято, що почалося для нього вчора побіля Язузі й триває досі*" (В.Шевчук). Розвиток вторинної функції у словоформи "побіля + N_{gen}" є наслідком зовнішньої формально-граматичної нейтралізації й ускладнення семантичних ознак просторовості додатковими атрибутивними ознаками [22]: "*На полицю побіля печі тепло*" (В.Шевчук).

Прийменниково-відмінкова форма "побіля + N_{gen}" може підпорядковуватися не лише непохідним іменникам, а й віддіслівним. Похідні лексеми є результатом трансформації вербально-субстантивного словосполучення в субстантивне [4]. В останніх конструкція "побіля + N_{gen}" функціонує як атрибут із первинною семантикою: "*Вічні мандри побіля чужих вогнищ ніколи не припинялися...*" (Г.Тютюнник).

Залежні іменники позначають, як правило, просторові поняття, конкретні предмети – переважно це назви приміщень, будівель та їх частин, сіл, міст або водних масивів, рослин, дерев: "*– В нас гарні зими... – примружившись, сказав Тарас – і мов побачив Дніпро й Поділ з гори побіля монастиря*" (В.Шевчук); "*А той друзяка з лісу побіля Седнева?*" (В.Шевчук); "*Григорій, мов сновида, зійшов з бруківки й сперся плечем, а далі спиною на дуплуватий старий осокір і тут, на стежці побіля дерева, помітив безліч ямок, з яких недавно вилізло щось ледь помітне, утленьке, проте живе, потрібне чи й необхідне природі, світу, вічності*" (В.Шевчук).

Вихідною позицією для локативної синтаксеми "коло + N_{gen}" є приприсудкова. У типовій позиції прийменниково-відмінкова форма "коло + N_{gen}" уживається на позначення особи, предмета, поблизу яких відбувається дія чи хтось/щось знаходиться [19, т. IV, с. 227]: "*Спочила коло святої Лаври, та й пішла собі місця питати*" (М.Вовчок).

У результаті згортання локативного присудка чи трансформації головного компонента вихідної структури [7, с. 171; 15] "коло + N_{gen}" транспонується з типової позиції до присубстантивної і виконує атрибутивну функцію: "*А перед будиночком коло в'їзду, мов своєрідний тотем, муровано білий камінь, і на ньому теж намальовано бджолу, що мовби*

сама себе рекламує й запрошує до будиночка мод..." (О.Гончар); "Ота розмова коло печі зовсім мені не сподобалась".

До складу залежного компонента входять іменники різної семантики. Переважно – це номінації будівель або їх частин: "Танець докотився до кутків, де кружляла дитвора, і до призьби коло пекарні, де сиділа стариня..." (Леся Українка); "На майдані коло церкви революція іде" (П.Тичина); "Сама й несла в руках до майдану коло клубу" (Є.Гуцало); "Здавалося, безконечно йшов, і все згадував про хатки, що тут були – світлі, мов скарбнички, серед вишневого цвітуту; з яскравими грядками чорнобривців і соняшниками коло вікон" (В.Барка); "Ні, все-таки це нічого, той дощ, бо от він уже не йде сьогодні, а тато наказував насипати піском усі стежки коло будинку і ту довгу стежку, що веде до альтанки" (Леся Українка); водних середовищ: "Клен коло озера – в ясній зелені" (П.Загребельний); населених пунктів: "За місяць ждання коло Біловежі сила в Долгорукого зросла неймовірно" (П.Загребельний); "По житу коло Борисполя – повно людей" (О.Довженко).

У типовому оточенні локативні синтаксеми "близько (від) + N_{gen}", "поблизу + N_{gen}", "недалеко (від) + N_{gen}", "неподалік (від) + N_{gen}" указують на місце, предмет, близько якого міститься хтось/щось або відбувається дія [10, с. 41–42]. У такій позиції прийменниково-відмінкові форми виконують обставинну функцію: "Рад був жити близько батька, якого дуже любив і поважав" (І.Франко); "Недалеко від залізничної брами зупинив їх [коней] Іван" (П.Мирний); "Один [партизан] лежав неподалік від школи" (В.Шевчук). Просторова синтаксема "від (од) + N_{gen}" уживається в значенні "біля, коло, недалеко" [19, т. I, с. 551]: "Від берега, під вербами, вода була наче зеленаста" (М.Коцюбинський).

Виконання атрибутивної функції також можливе: "Месер" промчав над ними низько, сипнув коротку чергу – і всю в болото неподалік від Шляху" (В.Шевчук). У присубстантивній позиції прийменникові конструкції характеризують головні компоненти (власне іменники) за місцем. Причиною зміни функції слід уважати перерозклад семантико-синтаксичних відношень між компонентами базової конструкції [4; 5; 6; 7; 9; 13; 15; 20; 22; 23]: Селище знаходиться поблизу станції → "Дорогі мої, – почала Маша, – я жила в посьолку поблизу залізничної станції" (Ю.Яновський).

У ролі залежних іменників виступають лексеми – назви населених пунктів: "Уперше це йому відкрилося, зійшло на нього як одкровення, коли стояв на кручі неподалік Монастирища і спрагло пив простори Дніпра, лугів за річкою та сяйво церковних бань на обрії, де Переяслав..." (В.Шевчук); просторових понять: "Хата стара, пригорбилась, а віконниці

на ній новісінькі, голубі, так само й паркан від вулиці голубий, з червоними краплинами-візерунками" (О.Гончар); "Празнично шумів ліс на невеликім горбику оддалік села" (І.Франко); "Під якою міцною охороною лежав і в труні Тарас у маленькій Богородично-Рождественській церкві на майдані неподалік від шосе" (О.Іваненко); "Цього разу Ткалич з'явився на дорозі від поля раніше, ніж завжди" (Є.Гуцало); "Ота хатина далеко від берега постійно нагадувала мені про мамину ласку"; "Він зупинився біля охайного під черепицею будиночка на п'ять чималих вікон в стіні од вулиці, відкинув хвіртку, яка трималася лиш на одній завісі, і дав дорогу гостеві" (В.Шевчук); будівель та їх частин: "У першій кімнаті від кухні, в так званій ідальні, хтось сварився так голосно, що слова вилітали через відчинене вікно аж надвір" (І.Вільде); конкретних предметів: "Сахновський сів на канапі близько стола й закуриє" (А.Головко). Слід указати, що подібні конструкції викликають значні труднощі під час кваліфікації, адже в них простежуються обидва зв'язки – приприсудковий і присубстантивний [12] (сів близько стола – канапа близько стола). Тому доводиться брати до уваги позицію залежної синтаксеми (в обох випадках – контактна присубстантивна), фразовий наголос (Сахновський сів на канапі близько стола й закуриє), заповненість обставинної позиції (сів на канапі), конкретну семантику головного компонента (канапа). Ураховуючи ці фактори, визначаємо атрибутивні відношення з відтінком локативності.

Словоформи "оддалік + N_{gen}", "віддалік + N_{gen}", "далеко (від) + N_{gen}" позначають перебування, розташування чогось оддалік або на відстані від просторового об'єкта: "Очунявши, підвієся він і походив поодаль від брами – розрухати суглоби і притерплі м'язи" (В.Барка); "Він живе далеко від Бондарів, мало знає їх" (М.Стельмах).

Окрім обставинної, ці конструкції можуть виконувати атрибутивну функцію: Ялинка далеко від лісу стала орієнтиром на час занять для маленького песика; Життя далеко від батьків не здавалося раєм для Петра. До складу прийменникових конструкцій уходять лексеми, що позначають збірні назви, суб'єкти дії.

Таким чином, транспозиційні можливості прийменникових конструкцій "pгаеп + N_{gen}" з вихідною семою позначення місця, неподалік якого знаходиться предмет, у дослідженні представлені не однаковою мірою. Найменш активними щодо дериваційних змін виступають синтаксеми "близько (від) + N_{gen}", "поблизу + N_{gen}", "недалеко (від) + N_{gen}", "неподалік (від) + N_{gen}", "від (од) + N_{gen}", "оддалік (від) + N_{gen}", "віддалік (від) + N_{gen}", "поодаль (від) + N_{gen}", "далеко (від) + N_{gen}", а найбільш продуктивними – прийменниково-відмінкові форми "біля + N_{gen}", "побіля + N_{gen}", "коло + N_{gen}".

Вихідною позицією для локативних синтаксем є функціонування при дієслівних лексемах стану, руху, власне просторових. Атрибутивна роль зазначених синтаксичних одиниць розвивається в присубстантивній (контактній) позиції при непохідних або похідних іменниках. Похідна функція словоформ кваліфікується як наслідок транспозиційних процесів.

Література

1. Андерш Й.Ф. Сучасні теорії відмінків і завдання дослідників відмінкового синтаксису // Мовознавство. – 1971. – №1. – С. 19–25.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
3. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
5. Вихованець І.Р. Родовий відмінок на тлі синтаксичної деривації // Мовознавство. – 1983. – №2. – С. 65–71.
6. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
7. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
8. Грищенко А.П. Обставини // Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 207–224.
9. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
10. Іваненко З.І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення. – К.; Одеса: Вища шк., 1981. – 143 с.
11. Колодяжний А.С. Прийменник. – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1960. – 165 с.
12. Кононенко В.І. Прийменниково-субстантивний комплекс в аспекті синтаксису // Мовознавство. – 1978. – №3. – С. 3–12.
13. Курилович Е. Очерки по лингвистике: Сб. ст. – М.: Изд-во иностр. литры, 1962. – 456 с.
14. Моренець В.В. Атрибутивні словосполучення у сучасній українській літературній мові: Дис. ... к. філол. н. / Київський Ордена Леніна державний університет ім. Т.Шевченка. – К., 1963. – 406 с.
15. Мурзин Л.Н. Синтаксическая деривация. – Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1974. – 170 с.
16. Плющ М.Я. Значення відмінкових форм іменника // УМЛШ. – 1970. – №8. – С. 23–29.
17. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
18. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П.Грищенко, Л.І.Мацько, М.Я.Плющ та ін.; За ред. А.П.Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.

19. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
20. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Пер. с франц. И.М.Богуславского, Л.И.Лухт, Б.П.Нарумова, С.Л.Сахно. – М.: Прогресс, 1988. – 655 с.
21. Тимченко Є.К. Функции генетива в южно-русской языковой области. – Варшава: Тип. Варшав. учеб. окр., 1913. – 278 с.
22. Чопик Я.М. Зони атрибутивності у структурі простого речення (семантика і засоби вираження): Автореф. дис. ... к. філол. н.: 10.02.02 / КДПІ ім. О.М.Горького. – К., 1991. – 22 с.
23. Шведова Н.Ю. Активные процессы в современном русском синтаксисе (Словосочетание). – М.: Просвещение, 1966. – 156 с.
24. Шелемеха Г.М. Семантико-синтаксичні функції обставин місця у структурі простого речення: Автореф. дис. ... к. філол. н.: 10.02.01 / УДПУ ім. М.П.Драгоманова. – К., 1996. – 19 с.
30. Явір В.В. Неузгоджені означення, виражені непрямыми відмінками іменників, та їх стилістичні особливості // УМЛШ. – 1975. – №11. – С. 43–49.